

OP ZOEK NAAR DE BRUSSELSE BEGIJNHOFEN

DEEL 3:

Het begijnhof van Anderlecht

Het kleinste begijnhof ter wereld¹

Hugo Vanden Bossche

*Een impressie van het historisch centrum
van Anderlecht door Remi Lens.¹*

In de Lage Landen waren alle begijnhoven gevestigd in steden. Een uitzondering hierop vormt het enige in het Brusselse gewest nog bewaarde begijnhof dat in 1242 of 1252¹⁻³ in het toen landelijke Anderlecht opgericht werd.

In dit landbouwdorp waren naast het begijnhof nog meer zaken die meestal alleen in steden te vinden waren.

De heren van Aa en het Sint-Pieterskapittel

In de 11de en 12de eeuw werd met de hulp van de adellijke familie van Aa, belangrijke grootgrondbezitters, een indrukwekkende romaanse kerk met crypte, toegewijd aan Sint-Pieter gebouwd⁴. De nu nog bestaande crypte onder het koor van de huidige gotische Sint-Pieter-en-Sint-Guidokerk – één van de mooiste en historisch belangrijkste kerken van het Brusselse gewest - is een driebeukige ruimte eindigend op een drieledig koor met 3 altaren, wat een zeldzaamheid is.² In de crypte is een grafsteen aanwezig die vaak omschreven wordt als de "grafsteen van Sint-Guido"⁴, de Anderlechtse heilige die al 10 eeuwen beroemd is door zijn voettochten naar Rome en het Heilig Graf in Jeruzalem en wegens zijn mirakelen.⁵

De aanwezigheid van oude toegangspoorten aan de voet van de twee uiterste nissen lijkt erop te wijzen dat de crypte dienst deed als kerk.^{4,6} Mogelijk is dit de eerste kapel die volgens sommige oudheidkundigen, tot het jaar 800 opklimt.⁷

Wat vooral opvalt is dat in dit dorp, met een paar honderd bewoners, bij de eigen- of familialekerk van de familie van Aa een door deze familie gesteund kanunnikenkapittel behoorde. De stichtingsdatum van het Sint-Pieterskapittel varieert naar gelang de bron van 800^{6,8}, 914^{5,6}, 1012⁶ tot 1078². Volgens Vanden Branden⁵ bestond het Sint-Pieterskapittel misschien al in de 8ste of ten laatste in de 9de eeuw. Deze auteur verwijst wel naar een archief dat sedert de 9de eeuw intact is gebleven⁵ maar vermeldt geen archiefstukken die dit bewijzen. In het ‘Leven van Sint-Guido’ of de ‘*Vita guidonis*’^{2,4, 9,10} die omstreeks 1185 werd geschreven, wordt verteld dat Guido, een boertje uit Anderlecht, op zijn terugtocht van Jeruzalem in Rome een aantal landgenoten ontmoet waaronder Wonedulfus, ‘*deken der canoniken van Anderlecht*’¹⁰. Het gezelschap vraagt hem hen te begeleiden op hun tocht naar Jeruzalem, wat hij ook doet. Op de terugweg naar het vaderland, sterven Wonedulfus en zijn vrienden. Wonedulfus vraagt Guido zijn dood aan de zijnen mee te delen en hun zijn gouden ring te overhandigen als bevestiging van dit droeve nieuws. Na een 7 jaren durende pelgrimage naar Rome en Jeruzalem, zou de zieke Guido in 1012 opgevangen zijn in het huis van de kanunniken (in het huis van de onder-deken¹⁰) waar hij een paar maanden later zou overlijden.

Sint-Guido of Wido met paard en os, 18de eeuw. Collectie Begijnhofmuseum⁵

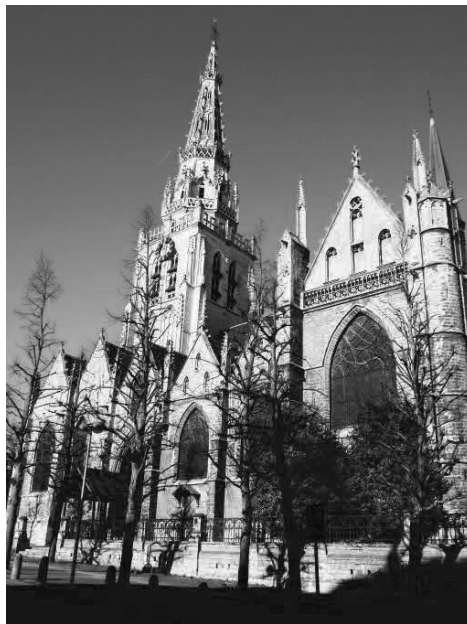
Deze Anderlechtse heilige werd geboren omstreeks 950 en overleed op 12 september 1012, en werd in 1112 heilig verklaard. (Foto: Hugo Maertens)

Als we de schrijver van de *Vita* mogen geloven zou het Anderlechtse kapittel al vóór 1012 bestaan hebben. Volgens Jacobs⁹ is deze passage uit het heiligenleven echter “een mooi staaltje van schriftvervalsing waarmee de Anderlechtse kanunniken zichzelf een plaatsje geven in het leven van de heilige”. Waarschijnlijk bestond het kapittel toen nog niet⁹. Het is wel duidelijk dat de cultus van Sint-Guido indirect aan de basis lag van de rijkdom van het kapittel, dat duizenden pelgrims moest opvangen en daarvoor in 1482 de kerk liet vergroten.⁵ Dit waren niet de enige inkomsten van het Sint-Pieterskapittel. In 1078 schenkt

Rainilde, de weduwe van Volkart het hoofd van de leenheren van Aa die het grootste deel van Anderlecht bezaten, aan het kapittel 40 bunders (ca. 20 hectaren) grond en 8 horige boeren.⁶ Duizend achtenzeventig wordt nu meestal als stichtingsdatum gekozen².

Het door de van Aa familie gestichte kapittel bestond uit 16 kanunniken, een deken en een voorzanger.⁵ De prebenden¹¹ zijn eerst eigendom van de familie van Aa. Later -waarschijnlijk na 1394 vanaf dan tot 1796, het einde het Ancien Régime, behoorde Anderlecht bij Brussel - raken ze verspreid. De erfgenamen van de familie van Aa of van de familie van Warcourt die door het huwelijk van Diederik I van Walcourt met burgvrouw Mathilda van Aa een overgroot deel der heerlijkheid had verworven, behielden er 11. Vier gingen naar de hertog en stad Brussel nam er drie voor haar rekening.⁹

Achttien kanunniken is veel maar het is weinig waarschijnlijk dat zij allemaal de koorzang verzorgden. In de meeste kapittels zijn er verschillend kanunniken die verscheidene prebenden cumuleren. Met die prebenden werden dikwijls clerici uit de topkaders voor hun prestaties vergoed. Adriaan Floriszoon van Utrecht, de latere paus Adrianus VI was zo iemand. Hij was als kanunnik van het Sint-Pieterskapittel door het kapittel aangesteld als kapelaan van het Groot Begijnhof in Leuven¹⁴, hij werd ook kanunnik in het Sint-Pieterskapittel in Anderlecht en had mandaten in Antwerpen, Utrecht en Zinnik (Soignies).⁹ Waarschijnlijk waren er in Anderlecht twaalf die effectief de koorzang verzorgden. Toen de nog niet volledig herbouwde kerk in 1482 werd ingehuldigd² was er in het koorgestoelte maar plaats voor twaalf kanunniken.¹⁰

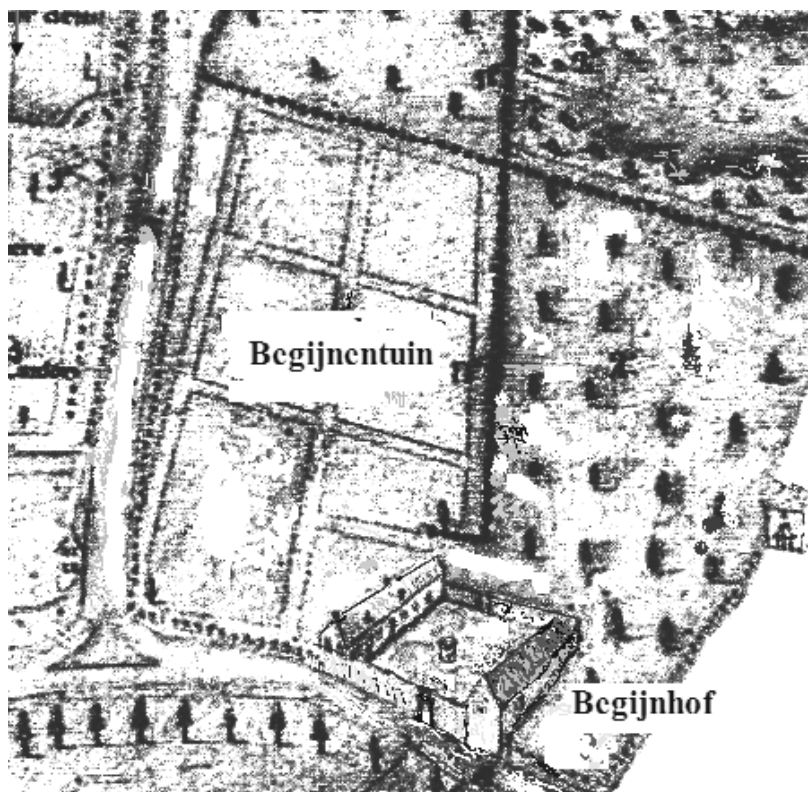
De Romaanse collegiale kerk - gebouwd in het 4de kwart van de 11de eeuw en begin 12de eeuw - werd in de 2de helft van de 14de eeuw tot de 1ste helft van de 16de eeuw stapsgewijs in gotische stijl herbouwd. De drie kerkschepen werden rond 1400 gebouwd. In 1469 werd het Romaanse schip herbouwd en de toren werd tussen 1487 en 1505 opgetrokken. De stenen spits in neogotische stijl kwam er slechts aan het einde van de 19de eeuw. (Foto: commons.wikimedia.org/wiki/File:Anderlecht)

Anderlecht heeft aan het Sint-Pieterskapittel zijn prachtige collegiale Sint-Pieter-en-Sint-Guidokerk en het kapittelhuis de Swaene (ca. 1460) te danken. In dit huis woonde vanaf 1507 kanunnik Wychman als scholaster (hoofd van de kapittelschool). Pieter Wychman was een dierbare vriend van Erasmus die hij vanaf 31 mei 1521 tot 28 oktober in wat nu als het Erasmushuis is gekend, onderdak verschaftte.⁵ Ook het kleine pleinbegijnhof is er dankzij de kanunniken gekomen.

Het begijnhofje

Anders dan Anderen

Het begijnhofje aan de Kapelaanstraat wordt een eerste maal vermeld in juni 1252.⁶ In een akte stelt Willem, koordeken van het Sint-Pieterskapittel, een terrein ten noorden van de kerk ter beschikking van een kleine, lokale begijnengemeenschap¹², een deel werd geschonken het andere deel werd verkocht (wat we nu erfpacht zouden noemen) op voorwaarde dat de begijnen jaarlijks aan het kapittel een cijns van 2 deniers betaalden.⁶ Het terrein werd geleidelijk bebouwd, maar meer dan 2 tegenover elkaar liggende gebouwen en een grote moestuin zal het begijnhof nooit hebben. Veel huizen waren er niet nodig want het pleinbegijnhofje mocht niet meer dan 8 begijnen huisvesten.

Aangepast detail uit een kaart getekend door landmeter Jean-Babtiste Bodumont, 1787.²

Het gebouw links (de westkant) op de tekening is het oudste, de buitenmuren werden in 1634¹ herbouwd, sommige binnenmuren werden in de eerste helft van de 15de eeuw gebouwd.¹² Er zijn nog elementen aanwezig van de oorspronkelijke houtskeletbouw, met leem, baksteen en vakwerk.^{5,13} Dit gebouw was in feite een convent waar beneden gemeenschappelijke ruimten waren met onder andere een werkkamer, er was een keuken en waarschijnlijk pas in de 18de eeuw zou er ook een ‘bollenwinkel’ geweest zijn, de inrichters van het museum hebben er althans een authentieke (18de – 19de eeuw) snoepwinkel geïnstalleerd.⁵ De begijnen sliepen in kleine kamers op de zolder.

*Deel van het gebouw waar maximum 8 begijnen mochten wonen. Beneden waren de gemeenschappelijke ruimten, boven de slaapkamertjes. (Foto: G. Debognies
<http://commons.wikimedia.org/wiki/File:AnderlechtBegijnhof.jpg>)*

Aan de overkant bevindt zich een recenter gebouwd huis, het werd na een brand in 1756 herbouwd.² In dit groter en ‘luxueuzer’ gebouw woonde de Grootjuffrouw en was ook de H.-Geestkamer waar de kanunniken en de begijnen aan de armen uitdeelden wat de gemeenschap verzameld had: klompen, meel, spek, stoffen en geld.⁵ In dit gebouw is er een kleine bidkapel, naast gewone kerkstoelen staat er nu nog een bidstoel voor de Grootjuffrouw.

Het gebouw (oostzijde) uit 1756 waar de Grootjuffrouw leefde en zij samen met de andere begijnen de rozenkrans bad. Links is de zijkant van de woonplaats van de begijnen. (Foto: Tjil Vereenoghe, [ArcheoNet Vlaanderen](#))

In deze kamer werkte, vergaderde en sliep de Grootjuffrouw. In tegenstelling met de begijnen sliep zij niet in een klein zolderkamertje.⁵ (Begijnhofmuseum, Foto: Hugo Maertens)

Leven en werken

Uit de akte van 1252 kan men afleiden dat de kapitteldeken niet de stichter is van de begijnengemeenschap maar eerder een bestaande gemeenschap of alleen wonende begijnen dicht bij de kerk en de huizen van de kapittelheren heeft samengebracht. De bedoeling was waarschijnlijk om deze vrouwen te beschermen - af te schermen van de bekoring en slechte ervaringen⁵ - maar ook te controleren.⁶ Tot het einde van het Ancien Régime zullen, zoals verder wordt aangetoond, de kanunniken de leiding hebben over deze gemeenschap.

Statuten

Hoe de begijnen in de Middeleeuwen leefden is niet gekend. De oudste nog bewaarde statuten werden in 1611 opgesteld. Waarschijnlijk werden de oudere statuten gedeeltelijk gekopieerd en misschien enigszins aangepast aan de door aartsbisschop Hauchinus¹⁴ in 1588 opgestelde uniforme statuten voor de begijnhoven van het aartsbisdom. Uit wat volgt hebben de kanunniken zich echter niet veel aan getrokken van de statuten die in andere begijnhoven het dagelijkse leven bepaalden.

Het door het kapittel op 23 juni en 9 juli goedgekeurde reglement stipuleerde opnieuw dat er niet meer dan 8 begijnen op het hofje mochten wonen.¹⁵

Om in het ‘mini-hofken’ te mogen intreden *‘sullen de postulanten van lefene ende van alsulcken oude moeten syn, dat daer niet en voor te sorgen en valt’*.¹

Bij haar intrede belooft de postulante onderwerping (trouw) en gehoorzaamheid aan de paus, aan de aartsbisschop van Mechelen en aan het kapittel.¹⁵ In tegenstelling met de statuten van de andere begijnhoven komt de meesteres in dit verhaal niet voor. Er staat wel vermeld dat de begijnen hun meesteres of Grootjuffrouw zelf mochten kiezen maar de kanunniken moesten de keuze goedkeuren.¹⁵

De postulante belooft te leven volgens de regels van het Hof en bij kleine overtredingen de berispingen van de Grootjuffrouw en bij zware overtredingen, de straffen opgelegd door het kapittel te aanvaarden. Na het afleggen van haar geloften betaalt zij 10 schellingen Brabants aan het kapittel, 3 deniers Brabants (1 schelling = 12 deniers) aan haar medezusters en het dubbele aan de meesteres.¹⁵

Zoals vermeld werden fouten bestraft. Een zeer zware fout was kwaadsprekerij. Begijnen die hierop werden betrapt werden opgesloten in een cel waar ze op water en brood werden gezet.⁵ Blijkbaar waren ze in Anderlecht gekend als ‘klappeien’ en stond het hof bekend als het ‘claphuys’. Het is niet te verwonderen dat het opleggen van absolute stilte gedurende een aantal dagen een zware beproeving was.⁵

De Anderlechtse begijnen hadden geen inspraak bij de keuze van hun pastoor, deze functie werd vervuld door de kapitteldeken die hun de Paascommunie uitreikte, dit was waarschijnlijk zijn enige job. De kanunniken benoemden een kapelaan, die de financiën van het hof beheerde en de begijnen ‘in de christelijke lering ter volmaking moest voeren’.^{1,3}

Ook de testamenten werden door de kanunniken geregeld. De begijnen hadden, zoals op de andere begijnhoven, het recht hun persoonlijke bezittingen aan hun familie na te laten ze moesten wel aan het kapittel een bijdrage betalen. Het testament moest aan de deken voorgelegd worden en de kanunniken waren de testamentaire uitvoerders.

In de meeste begijnhoven was de Grootjuffrouw de grote baas, zij trachtte steeds een zekere autonomie te bewaren ten opzichte van de kerkelijke autoriteiten. In Anderlecht was ze alleen verantwoordelijk voor de orde en discipline, voor de werkverdeling en voor het handhaven van een goede verstandhouding tussen de begijnen.⁵

Werken

Begijnen combineerden het streven naar geestelijke verrijking met het voorzien in hun eigen levensonderhoud via het verrichten van handen- en zorgarbeid. Dit is ook van toepassing op de Anderlechtse begijnen maar zij stonden vooral ten dienste van het kapittel. Zij werkten in

de kerk, verzorgden de altaren en onderhielden het liturgische linnen en gewaden^{16,17}, en naaiden voor de kanunniken.¹ Daarnaast hebben deze begijnen in de grote moestuin hun eigen groenten gekweekt en in de 18de eeuw hebben ze mogelijk, zoals in de andere Brusselse begijnhoven¹⁸, kant geklost. In de werkkamer van het convent hebben de inrichters van het museum alleszins een kantkamer ingericht.⁵

Vanaf de 13de eeuw waren er begijnhoven waar meisjes opgevangen werden en onderwijs kregen. Pas in 1783 startte in Anderlechtse begijnhof op initiatief van een begijn een schooltje voor meisjes.¹⁹ In het begin zal het aantal leerlingen (alleen externen) die leerden lezen en les kregen in catechismus beperkt geweest zijn want begijn Isabella de Wit ontving hen in haar huisje¹, dit zal wel haar kamer geweest zijn want de begijnen hadden geen huis. De ‘medezusters’ en de kanunniken waren niet opgezet met dit initiatief omdat de meisjes hun rust verstoorden.¹⁹ Ook de schoolmeester van Anderlecht, tevens kostschoolhouder, maakte bezwaar tegen de ‘begijnenschool’. Hij betoogde dat het kapittel hem het alleenrecht op schoolhouden had toegekend.²⁰ Via de scholaster van het kapittel, die zich onbevoegd verklaarde werd de klacht naar de Geheime Raad - het hoogste college van justitie - gestuurd. Deze Raad stelde in april 1785 dat het kapittel nooit het recht had aan een meester het onderwijsmonopolie te verlenen.²⁰ Finaal werd Isabella de Wit onder andere op vraag van het gemeentebestuur tot schoolmeesteres benoemd en kreeg ze een huis buiten het begijnhof toegewezen.¹⁹ Zo ontstond de eerste meisjesschool waar lezen, schrijven, naaien en huiswerk werd onderwezen.

Bidden

Zoals in alle begijnhoven besteedden ook de acht begijnen veel tijd aan het gebed. Elke dag gingen ze naar H. Mis in de Sint-Pieter-en-Guidokerk waar ze voorbehouden plaatsen hadden. Voorop ging de Grootjuffrouw gevolgd door de andere begijnen in de volgorde van hun anciënniteit. Ze staken de straat over, gingen langs het kerkhof, waar ze een eigen begraafplaats hadden, en gingen de kerk binnen langs de noordelijke ingangspoort, die voor hen ontworpen was.² Ook het reciteren van het officie gebeurde in de kerk, de rozenkrans werd ter intentie van hun weldoeners (de heren kanunniken) in het kapelletje gebeden.¹⁵

Ver moesten de begijnen niet gaan, alleen een smalle straat moest overgestoken worden.
(Foto: Tijl Vereenoooghe, ArchoNet Vlaanderen)

Van de laat 17de eeuw tot heden

Het begijnhof zou in de 17de eeuw omgebouwd zijn tot een hospies voor oude vrouwen.⁶ Er moeten echter nog steeds begijnen geweest zijn. Op een grafschrift op het vroegere kerkhof stond: *‘Joanna Fosciaux begeynten tot Anderlecht die stierft den 18 febrù 1697’* en in de kerk is er een grafsteen met volgende tekst: *‘Hier ligt begraeven de eersame Maria van Gendt, in haer leven beghyne van desen hove, welke in den ouderdom van 42 jaeren sterft den 13 januarie 1742’*.¹⁵ Tevens startte een begijn in 1785 een meisjesschool buiten het hof.

Na 1785 zal het begijnhof niet lang meer bestaan. In 1792 werden de ‘Belgische’ provincies bezet door de Fransen. Nog voor de annexatie door Frankrijk (1 oktober 1795) werden de goederen van de geestelijkheid geseculariseerd (ook de eigendommen van de kanunniken werden toen verkocht) en door de wet van 5 Frimaire van het jaar VI (25 november 1794) werd het Anderlechtse begijnhof afgeschaft.⁵ De gebouwen en de inboedel werden in beslag genomen ten voordele van het Bureau der Burgerlijke Godshuizen²¹ (bureau van weldadigheid) dat, het begijnhof aan de begijnen verhuurde, die daar hun religieus kleding bleven dragen en hun aloude activiteiten voortzetten.⁵ Zelfs de H.-Geestkamer bewaarde haar functie ze werd door het Frans bestuur gebruikt als weldadigheidsbureel.

Of de begijnen ook vanaf 1796 nog hun religieuze kledij mochten dragen kan betwijfeld worden; toen werden alle uitwendige goddienstige tekenen, zoals religieuze kledij verboden. In de 19de eeuw dienden de gebouwen als tehuis voor bejaarde vrouwen.²¹ Tijdens periodes van hongersnood werden soms tot vijftien vrouwen in dit begijnhofje opgenomen⁵, veel plaats zullen die niet gehad hebben.

In 1930 werd in de toen leegstaande gebouwen en de nabije lagere school door Daniël van Damme (de redder van het begijnhof en het Erasmushuis) een grote tentoonstelling over de lokale folklore georganiseerd.⁵ Dit was zo een succes dat de gemeente de gebouwen kocht en dat besloten werd van het begijnhof een museum van volkskunst te maken.

Het museum bleef toegankelijk tot 1967. Na een langdurige restauratie kon het museum voor geschiedenis, oudheid- en volkskunde pas in 1986 zijn deuren heropenen.²¹ Nu nog kan men er allerlei objecten zien die verwijzen naar de vroegere levenswijze van de begijnen, naar het verleden van Anderlecht - van landbouw dorp tot een gemeente met meer dan 100.000 inwoners - en naar het belang van de meer dan 1000 jaar oude Sint-Guido-verering.

Het begijnhof is sinds 1938 beschermd als monument. Toen dertien begijnhoven in Vlaanderen in 1998 aan de lijst van Werelderfgoed van de Unesco werden toegevoegd, ontbrak het voorstel van het Begijnhof van Anderlecht.¹³ Een gemiste kans, misschien kan na een geplande restauratie¹³ (2016?) een aanvraag ingediend worden?

Hugo Vanden Bossche

Literatuur

1. Verachtert F. (1973) *Voorsale des Hemels*. Kempische Boekhandel, Retie. Deel 3, pp. 50, 51, 53.
2. de Waha M., Thomas B., Vanden Branden J-P. (1994) *Anderlecht de collegiale, het begijnhof, het Erasmushuis*. Brussel, stad van kunst en geschiedenis. nr. 8, pp. 8, 13, 23, 24. Solibel Edition, Brussel.
3. Van Den Berghe G. (1938) *Anderlecht door de eeuwen heen*. Geschied- en oudheidkundige kring van West-Brabant. Drukkerij Hessens, Brussel.
4. Monumenten en historisch erfgoed. Anderlecht
<http://www.anderlecht.be/component/content/article/429>
5. Vanden Branden J.P. (1992) *Erasmushuis Anderlecht*. Uitgave Gemeentekrediet, Ludion NV Cultura Nostra. pp. 29, 113 – 120, 126.
6. Henne A, Wauters A. (1845): *Histoire de la Ville de Bruxelles*, t. III, Brussel. pp. 628, 629, 630, 632.
7. Van Den Berghe G. (1930) *Geschiedkundig overzicht*. In: 10de Jaargang, nummers 55-56, september – november 1930. Nederlandsch bijvoegsel aan 't bijzonder nummer van Brabantsche Folklore. Uitgegeven ter gelegenheid der tentoonstelling van Anderlecht. Kunst, Geschiedenis, Archeologie en Folklore, juni 1930. Dienst van geschiedkundige en folkloristische opzoekingen van Brabant, Brussel, pp. 174 - 177.
8. Wyvekens P., Barbay M. (1997) *Kunststeden - Brussel*. Uitgaven Artis - Historia, Brussel, p. 102.
9. Jacobs R. (2004): *Een geschiedenis van Brussel*, Lannoo, Tielt, p. 22, 29.
10. Smet C. (1809) *Heylige en roemweerdige personen dewelke bizonderlyk medegewerkt hebben om de Roomsche – Catholyke religie in geheel Nederland uit te breyden, vast te stellen en te bewaren*. Tot Brussel by P.J. De Haes, boekdrukker op de Kieke Merkt, p. 60.
11. Prebende is een rente uit kerkelijke goederen die aan een kanunnik als vergoeding werd toegekend voor een door hem te verrichten geestelijke bediening.
12. Charruadas P., Sosnowska Ph. (2013) *Petit béguinage et architecture vernaculaire. Étude archéologique d'un pan-de-bois du XVe siècle conservé dans l'actuel musée du beguinage d'Anderlecht*. Revue Belge d' Archéologie et d'Histoire de l'Art. LXXXII. 5 - 44.

13. Binst J-M (2015) *Restauratiestudie Begijnhof toegekend aan Árter*. Brussel Deze Week.
<http://www.brusselnieuws.be/nl/nieuws/restauratiestudie-begijnhof-toegekend-aan-arter>.
14. Vanden Bossche H. (2013) *Begijnen begijnhoven en het begijnhof van Turnhout*. Turnhout, pp. 28, 72, 124.
15. Lavalleye J. (1930) *Le Béguinage d' Anderlecht*. Numéro spécial du Folklore Brabançon, édité à l' occasion de l'Exposition d' Anderlecht. Histoire, Art, Archéologie, Folklore. Xe Année, nrs. 55 – 56, pp. 33 – 35.
<http://books.google.ba/books?hl=nl&id=oiHXAAAAMAAJ&focus>
16. Panciera S. (2009) *Les béguines*. Collection « Que penser de ... ? » Éditions Fidélité, Namur, p. 55.
17. Simons W. (2001) *Cities of Ladies: Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200-1565*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, p. 106.
18. Vanden Bossche H. (2015) *Op zoek naar de Brusselse begijnhoven*. Deel 2. Begijnhofkrant nr. 47, pp. 2 – 7.
19. De Vroede M. (1996) *Religieuses et béguines enseignantes dans les Pays-Bas méridionaux et la Principauté de Liège aux XVIIe- XVIIIe siècles*, Studia Paedagogica 20, University Press, Acco, Leuven, p. 134, voetnota nr. 6.
20. De Vroede M. (1999) *Meesters en meesteressen – een sociale geschiedenis van de leerkrachten lager onderwijs in België*. Deel 1 Ancien régime. Universitaire Pers, Leuven, p. 71.
21. Heirman M. (2001) *Langs Vlaamse Begijnhoven*. Davidsfonds, Leuven, p. 190.